

Күрүне ачы-дузалары

200 МУҢ ДУГААР КИЖИГЕ БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Октябрь 29-та ТР-нің күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дузалар чедирер хөй талалыг ажил-чорудулгалыг төптүн (МФЦ) ажилдакчылары 200 муң дугаар келген кижиге байыр чедирип, белекти берген.

Аас-кежиктиг 189 дугаар-талоннуң эдилекчизи, Кызылдың чурттакчызы Айсуу Монгуш болган: «Төптүн ачы-дузаларын бир дугаар эвес апарарым бо. Бөгүн чер участо-ну бүрүткедир талазы-биле айлбырладыр дээш оочур-дурдум. Мындыг солун, сагай болушкунга тавар-дыр мен деп манавадым, ын-чагаа өөрүп тур мен. Черле-маш ук албан чериниң бедик эгелдиг, эвилең-ээлдек айлдакчыларының ачызын-дай-дедир маңавай, чурт-херектерни чаңгыс черге шиирлеп алырга эки-дир». Төптүн директору Ролан-Эренчин:

«МФЦ 2011 чылда ал-тезе-биле ажиттыңган. Бээр ооң ачы-дузала-ры 200 муң кижилер алган. Те ниитизи-биле 49 аңгы-ирниң ачы-дузаларын бээ-биле 20 «соңга» ажилдап-ар: күрүне бүрүткели, ка-тр палатазы, пенсия фондузу, ХБАБ дээш, оон-даа өске. А «соңгада» бо чылдың август айдан «чаңгыс аай соңга» үмү езугаар бүгү талалыг операторлар ажилдап эгелээн. Аргайлаарга, оператор келген кижиге шупту бар күрүне-гаш муниципалдыг ачы-дузаларны бээр.

Ачы-дузалар хереглээн кижилер бүрүзү төпке чедип келгеш, черниң чанында терминалдан «электроннуг оочурнуң» шун алгаш, залга манаар. Кажан оочур кээрге, тодаргай

Аас-кежиктиг талоннуң эдилекчизи — Ай-суу Монгуш.

«соңгаже» ону кыйгырыптар. Хамааты хөй-ле албан черлери кезип, акша-көпөк чаргыдавай, чаңгыс черге херек ачы-дузаларны алып.

Бо чылдың декабрь айда бистиң төптүн салбыры Барыин-Хемчик кожунуң Кызыл-Мажалык суурга ажиттынар. 2014 чылда — дөрт кожуунга, а 2015 чылда республиканың шупту кожууннарына салбырлар тургустунар».

Азияна ТАУ.

Күрдума депутадының ажил-албаны

Лариса Шойгу-Тывада

Күрүне думазының де-путады Лариса Шойгу эл-чеглиг ажилчын аян-чоруун кылып, Тывада база катап чедип келген.

Тываның депутадының төрөөн булуңунга кылып ажилдары бо удаада аажок хөй деп, де-путаттың дузалакчызы Людмила Южакова демдеглээн. Лари-са Шойгунуң ажил планында чаңгыс чер-чурттугалы-биле, күш-ажылчы коллективтер-биле хөй-хөй ужуражылгалар, аңаа сонгукчуларны дүвүредип турар айтырыгларны шиирлээр. Кы-зылга келген соонда баштайгы хүнде Күрдума депутады Дээди болгаш Хоорай хуралдарында коллегалары-биле кады хамаа-тыларны хүлээп алган, ооң түңнелинде кичээнгейни болгаш шиирлери негээр чаа-чаа айты-рыглар ооң ажилчын планында немешкен.

Тываның өзүп орар салгалы-ның айтырыгларынче улуг кичээн-гейни салырын депутат планнап турар, ол сорулгаларга Россия-ның Уруглар фондузунуң респу-блика салбырының удуртулгазы-биле, кадет школа-интернадының сургуулдары-биле ужуражыр. Тываның дээди өөредилге чери-ниң студентилери-биле ужуражып тургаш, депутат онзагай салым-чаяанныг болгаш ниитилелге иделкейлиг оолдарга болгаш кыс-тарга бодунуң тургусканы стипен-дияларны тыпсыр.

Тывага кылып ажилдарының аразында коллегалары-биле — Кызылдың Төлээлекчилер хура-лының чоокта чаа сонгуктан де-путаттары-биле ужуражылга база көрдүнүп турар, ол ужуражылга үезинде ажилдың дуржулгазын солчур, найысылалдың чуртта-кчыларын дүвүредип турар айты-рыгларны шиирлээр-биле кады ажилдажылганың планна-рын тодарадыр.

Лариса Шойгунуң ажил-чо-рудулгазы чүгле Кызыл хоо-рай-биле кызыгаарлаттынмаан. Ажилчын сургакчылаашкынның хүннериниң бирээзинде ол Кызыл болгаш Эрзин кожууннарга баар, аңаа социал объектилерге четкен, көдээ эмчилерниң болгаш баш-кыларның күш-ажылының бай-далдары-биле, медицина албан черлериниң дериг-херекселдер-биле хандырттыганы-биле та-нышкан. Чоокта чаа Бай-Даг суур-га ажиттыңган фельдшер-акушер пунктузунга ол чорааш, ФАП-ты немелде дериг-херекелдер-биле четчелээрин аазаан.

Бо сургакчылаашкын үезинде Күрдума депутады кожууннар-да сонгукчуларындык хөй чагыларны хүлээп алган.

Бистиң корр.

«ШЫН» СОЛУННУҢ ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУЛАРЫ!

«Шын» солунну чагыдып алыңар!
2014 чылдың чагыдылганының өртектери:

Индекс:	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	240,27	480,54	961,08
31730 — организацияларга	270,27	540,54	1081,08

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары, киржикчилери, инвалид-тери шынзылганы көргүзөргө:

Индекс:	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	216,22	432,43	864,86
31730 — организацияларга	246,22	492,43	984,86

Тыва-моол харылзаалар

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Моолдун Кызыл хоорайда чаа томуйлаткан чингине консулу дээрги Ганболд Дамирайны хүлээп алган болгаш тыва-моол харылзааларны улам ыңай сайзырадырының дугайында чугааны кылган.

Дээрги Дамирай Чазак Даргазынга чаңчыл болган белекти — ак-көк кадакты болгаш бай-шыырак болурунун демдээ болур — ак чемни — бир аяк ааржыны тудускан. Шолбан Кара-оол аңаа харыы кылдыр тыва даш чонукчуларының чазал кылганы шыдырааны сөңнээш, мынча дээн:

—Шыдыраа дээрге буругу оюн-дур, аңаа тывалар-даа, моолдар-даа ынак чораан. Оон аңгыда ол «политиктиг» оюн болур, ынчангаш чаа албан-дужаалга Силерниң көжүңер эки болуп, «салыгны удуп» алырыңарны күзедим. Силерниң мурнуңарда ажылдап турганнар Тыва биле Моолдун аразында харылзаалар быжыгып турзун дээш бүгү чүүлдерни кылып келгеннер, ол чаагай чаңчылды уламчылаар боор Силер деп идегеп тур мен. Ийи чонунуң чаагай чоруу дээш Силерниң ажыл-чорудулганыңа шыдаар шаабыс-биле дузаны чедирер бис.

Чугааның ажыл-херекчи кезээңче шилчил тура, Тываның Баштыңы Россия биле Моолдун, Тыва биле кызыгаар чоогунуң аймактарының харылзааларында чаа-чаа чүүлдер көстүп турар

дээрзин демдеглээн. Амгы үеде кызыгаарны виза чок эртериниң айтырыы тургустунган. Көдээ ажыл-агый талазы-биле Тыва болгаш Моолдун кады ажылдажылгазы сайзырап турар. Кызыгаар чоогунуң болгаш каайлы айтырыгларының талазы-биле күрүнелер аразының комиссиязы улам дээштик ажылдап турар аларган. Моолдун кызыгаар чоогунда аймактары-биле Тываның кады ажылдажылгазы чедиш-кинниг болгаш үре-түннелдиг сайзырап турар. Россия кызыгаарының тыва-моол участогу чоннарның аңгы-башка чоруунуң эвес, а бот-боттарыңа ажыктыг болгаш хөй талалыг кады ажылдажылганың эрге-ажыктарыңа бараан болзун дээш бүгү чүүлдер кылдынып турар.

Моолда чурттап турар үндезин тываларның чаңчыл-езулалдарын сайзырадыры-биле Моолдун казааның ал турар хемчеглери дээш Шолбан Кара-оол четтиргенин илереткен, ону аңаа чорааш, бодунуң көргенин дыңнаткан. Тываның Баштыңының саналын езугаар Моолдун тывалары Кызылда дээди өөредилге черлеринде халас өөренип турар. Ол ышкаш Тываның өөредилге яамызы тыва школаларга үндүрген өөредилге номнарын Моолче чорудуп турар. Чайгы дыштанылга үезинде Моолдун тыва өөреникчилери бистиң республикага кээп дыштанып турар дээрзин база демдеглээн.

gov.tuva.ru.-дан.

Президент апарган

Тывадан сенатор турган Алексей Пиманов «Красная Звезда» медиахолдингиниң президентизи албан-дужаалче кирген.

«Известия» солунга берген интервьюзунга ол чоокку каш айлар дургузунда баштайгы үш чугула айтырыгны шиитпирлээн соонда холдингини сайзырадырының планының дугайын чугаалап болур мен деп немээн. Медиахолдингиниң мурнуку удуртукчузу Юрий Шалимов компанияга ажылдап артып каар. Пимановтун чугаалап турары-биле алырга, «Звезда» каналының чогулчалыг ажылдаарыңа 4 млрд. ажыг рубль херек. 2012 чылда Камгалал яамызының «Звезда» каналынга берген дотациязы 1,5 хире млрд. рубль болган. Ол каналче шилчилгени «езулуг 10 сылдыстар-биле», оон иштинде Эдгар Залашный болгаш Вячеслав Фетисов олар-биле шилчириңиң дугайында чугаалажышкыннар чоруп турар дээрзин дыңнаткан. Холдингиге боттун информант-лели болгаш киностудиязы тургустунар деп, ол чугаалаан.

Бирги каналга «Кижик болгаш хоойлу» деп дамчыдылганы үндүрерин ол уламчылаар: «Ол шаптык болбас, чүге дээр-ге мында чижилге чок» — деп, Пиманов чугаалаан.

Алексей Пиманов — «Бирги каналга» үнер «Кижик болгаш

хоойлу» болгаш «Кремль-9» деп дамчыдылгаларның автору болгаш башкарыкчызы, оон телекомпанияларының тургусканы телепрограммаларның сценаризи, режиссеру болгаш продюсери. 1996-2010 чылдарда — «Останкино» ТК-ның чингине директору, 2010 чылда Хөй-ниити палатазының кежигүнү турган. 2010 чылдың октябрьда Пиманов Тываның парламентизиниң депутадынга соңгуткан. 2011 чылдың январьда ону Федерация Чөвүлелинче депшиткен. Пимановтун бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырының дугайында айтырыгны Федерация Чөвүлели октябрь 16-да чугаалашкан.

Сенатор албан-дужаалдан ол «Красная звезда» удуртур дээш чоруп турар деп дыңнаткан. Камгалал яамызының парлагга албаны болгаш информация эргелелин албан-езуунуң төлээзиниң чугаалап турары-биле алырга, «Красная звезда» медиахолдингини тургускан сорулгазы — ниитилелдин чепсектиг күштерге болгаш шериг албанынга хамаарылгазының үндезини-биле өскерилгени. Ындыг ажыл «дээди деңгелдиг болгаш улуг арга-дуржулгалыг специалистерни негээр, оларның бирээзи Алексей Пиманов болуп турары чугаажок» — деп, Коммерсантъ би-жип турар.

Ведомости.

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ — ХҮННҮН ШЫЛГАЛДАЗЫ

Мал чеминиң белеткели доозулган

Октябрь айның төңчүзүңге чедир республикада мал чеминиң белеткели доозулган. Бойдустан чайгаар үнген бөдүүн мал чемини сизгенни баш бурунгаар көрдүнгенин хөй — 199649 тоннаны белеткээн. Эрткен чылга деңгээрге, беш хуу хөй болган. Амгы үеде чулуктуг мал чемин сенажты болгаш силосту 3270 тоннаны салган. Эрткен чылга деңгээрге, 173 хуу болганы ол. Республиканың ажыл-агыйларындан Барыин-Хемчик кожунунуң көдээ ишчилери эки ажылдаан. Олар планын 107 хуу күүсеткен.

Келир кыжын малды хур кыш ажыраы-биле өвүр кожунунуң «Чалааты» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгезиниң, Тес-Хемниң машина-трактор станциязының баазында 465 тонна бөдүүн мал чемин курла-вырлаан.

Мөңгүн-Тайга кожунунуң

девискээринге сизген-ширбиил үнмес бо кожунунуң көдээ ишчилери Сүт-Хөл кожунунуң де-вискээринден тос тонна сизгени боттары белеткеп алган.

Бо чылын сизген белеткелинче 10200 ажыг кижини болгаш ийи муң чыгыы көдээ ажыл-агый

Дүжүт ажаалдазы адак келген. Ниитизи-биле 365 тардан картофельди, 673 тардан ногааны ажааган, о бурунгаар планнаттыңа барык-ла дүжүп турар.

Күзүн агаар-бойдустан сырап келгени-биле тараа

Бойдустан чайгаар үнген бөдүүн мал чемини сизгенни баш бурунгаар көрдүнгенин хөй — **199649** тоннаны белеткээн. Эрткен чылга деңгээрге, беш хуу хөй болган

техниказын хаара туткан. Көдээ ишчилерге деткимче кылдыр күрүнениң талазындан кыварчаар материалдар садып алыры-биле 1,5 млн. рубльдиң субсидиязын аңгылап берген.

Амгы үеде малчыннар кыштагларже көжүп эгелээн. Бода болгаш шээр малдың кажааларын чылыглары адак-

элээн нарын байдалга таар-кан. Октябрь айның төңчүзүңге 18730 гектар шөлдүн азы тараа шөлүнүн 95 хуузуңуң дүн ажааган. Ажааган тар-ниити хемчээли 15,8 тонна бир гадан-на 8,4 центнер болган. Каа-Хем болгаш Би-кожууннарында оон-даа дик, гадан-на 10 ажыг це-дүжүттү ажаап алган.

Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожуннарда дүжүт ажаа-дазы ам-даа доозулбаан. О дузалаары-биле өске ко-нардан техниканы болгаш низаторларны чорудуп эзе-

Белеткеп алган мал чемин болгаш ажаап алган дүжү-үрелбес кылдыр ажаа-дагалаарын Тываның республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем та-зынга дааскан.

Бо чылын сизген белеткелинче **10200** ажыг кижини болгаш ийи муң чыгыы көдээ ажыл-агый техниказын хаара туткан.

«Мөгөн-Бүрен» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге дузаламчы кылдыр республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери 188 тонна сизгени база 20 тонна суланы аңгылап берген. Бодунуң

талган. Сүт-бараан фермалары-нче база малчыннарның тур-лагары-нче одаар хөмүрнү база ыяшты дажыглап эгелээн, кудуктарның хыналдазын чорудуп турар.

Дүжүттүн магадылалын тургузар дээш

Бистиң Тывавыстың агаар-бойдузу кончуг кадыг-ширин болгаш чер ажылы агаар-бойдустан кончуг хамааржыр. Ону 2012 чылда болган кандаашкын база катап бадыткаан. Ынчан бүгү тараа шөлүнүн 5,7 гектары азы 20 ажыг хуузу кандаашкынга алыс-канындан 4,4 муң тонна тарааны чидирген бис. Оон когаралының өртээ 27,1 млн. рубль болган.

Эки дүжүттү алыр дизе, чүгле сугаттыг черлерге тараа культу-раларын чажары албан апаар-дыр. А амгы үеде бисте бар гидротехниктиг база сугтарылга системаларының дериг-херексел-дери-биле чүгле 33,2 муң гектар черни суггарып болур бис, ол бистиң хереглелдеривиске оран-чок чедишпес. Ынчангаш Көдээ ажыл-агый яамызы 2020 чылга

чедир көдээ ажыл-агыйны сайзы-радырының база оон продукция-зының рыногун тургузарының үр хуусаалыг улуг программаның немей тараа шөлдериңе сугга-рылга системаларын тударының немелде программаның база ажылдап кылган.

Бо программаны күүседи-риниң хуусаазы — ийи чыл, азы келир чылдан эгелээш соон-да чылын, 2016 чылда, доостур ужурулуг. Ону акшаландыраының дөзү, федералдыг, республика, тус чер бюджеттери болгаш бүдүрүлгелерниң боттарының хөрөңгизи болур ужурулуг. Баш бурунгаар санап каан чарыгдал-дарның ниити түңү — 241 млн. рубль.

Программада көрдүнген акша салышкынын суггарылга системаларының база гидротех-

никтиг дериг-херекселдер тудуунга, капитал септел-ге, эде дериринге чары-ры көрдүнген. Бо улуг ажыл дооскан соонда ук тудулга федералдыг өңчү кылдыр чыдар азы республикага дага арттырар. Улуг эвес, ийи ажыл-агыйның херек-хандырап суг шыгжам насос станциязы дээн ы-үүрмек тудугларны тус чагыргаларыңа ийикпе, ажыл-агый бүдүрүлгелер боттарынга дамчыдып көрдүнген. Өңчү бодуну бо да оон ээлериниң харысаа база улуг болур ужурулуг. Шөлдериң, элэзиниң хө-ны, мал одарларын долган хемнер эриктеринге арга-ты база хөзүннү камгала-биле тарыыры көрдүнген.

Үш чыл дургузунда бо программаны боттандырган түңнелинде 2650 гектар суг-тыг чер немей ажылгалга болур. Оон 1500 тонна тараа 4180 тонна мал чемин алыр-бар апаар.

Программаның социал-нышкыны база бар. Ында бар 112 ажылчын олуттарны галап арттырбышаан, немей ажылчынны база немей хулээп алырын төлөвилээн.

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы көдээ ажыл-агый кылды-

«Суд приставы келди-ле!». Н.В. Гогольдун «Ревизор» деп чогаалында «Бисче ревизор чоруп ора!» дээш, «Суд приставын көргөш, девидей бээр-мис чажыт эвес. Ол чүнү херечилеп турарыл дээр-ле, амыдыралдың янзы-бүрү байдалдарына таварышкаш, чылдан чылче өрелиг улустун санынын көвүдөп турары. «Өрелиг кижиле өөндө-левес» дээни ышкаш суд приставтары чон-биле ажылды чорудуп, албадал-биле өрезин ыяп-ла төлөттирип турар. Ноябрь 1 – Суд приставтарының профессионал байырлалын таварыштыр Россияның Суд приставтарының федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелин даргазының хүлээлгезин күүседип турар Киров Иргитович Серен-Чимит-биле ажыл-агыйжы чугааны кылдывс.

– Киров Иргитович, суд приставтарының профессионал байырлалын кан-дан эгелээш демдеглеп эгелээни?

– Россияның суд приставтарының федералдыг албанының ажылдакчыларының профессионал байырлалын 2009 чылдың сентябрь 9-та Россия Федерациязының Президентизи Дмитрий Медведев доктааткан. Президентиниң доктаалын езугаар Суд приставының хүнүн ноябрь 1-де демдеглеп эгелээн. Россия Федерациязында бо хүнде ниитизи-биле 97 муң ажылгыр киши – янзы-бүрү албан-хүлээлгелерде, оон иштинде Тыва Республиканың эргелелинде 365 кижиле ажылдап турар. Суд приставтарының албаны 1999 чылдың өнчүзүндө долузу-биле тургустунган. 1997 чылда Анна Абрамова, 1999 чылдан Александр Сарыглар 14 чылдың дурдунда үрө-түнелдиг удуртуп ажылдаан. Бистиң албанның ажылының кол утказы № 118 федералдыг хоойлунун негизинде эгерде элдерин езугаар судтун шийтирлерин алгаш албан черлериниң актыларын албадал-биле күүсеттирери, судтарга орум-чурумну тудары, баштайгы ителге алгаш административтик практика дээш, иш-даа өске.

– Республикада чоннуң өрелигиниң талазы-биле байдалды ыштырып көрүңерем.

– Байырлалывысты эки көргүзүлгелерде демдеглээрин кызып турар бис. 13 чылда чуртталга-коммунал, үндүрүг талазы-биле чоннуң өрелери эвээжээн. Чурттакчы чон төлевирлерин үе-шаанда чорудуп, күрүнөге өрө кылбазын бодаар берген. Ынчалза-даа республикада суд шийтириниң ниити күүселдезиниң саны көвүдөп, ажылдың хемчээли барык 30 элекке аартаан. 2012 чылда 117 турган болза, бо чылдың 9 айында 126 муң херекти оттурган, бо хүнде 126 херекте берген. Колдуунда чээли, алимент, шалың төлөвиринге хамаарыштыр шийтирлерин үндүрүп турар. Республикада өрө-шире сүржүрү-биле 57, судтарга орум-чурум тудары, айыыл чокту харыылаар 155 суд приставы ажылдап турар. Эрткен чылын бистиң өлөлгө 10 кижини кызырган болгаш 10 чылдың хемчээли оон-даа улгаткан. Суд приставына-ла айда 300 херек чыгарып, Россия деңгели-биле алырга, регион күүселде бүдүрүлгелери хөйү-биле 4-5 дугаар черде чоруп

«Суд приставы келди!»

Россияның Суд приставтарының федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелин даргазының хүлээлгезин күүседип турар Киров Иргитович Серен-Чимит.

турарын демдеглээн.

– Сөөлгү үеде дыка хөй кижиле күрүнеде, банкыларда өрелериниң хараа-зы-биле даштыкыже үнүп шыдавайн турар деп билер мен. Чайгы шөлээ үезинде ажы-төлүн эдертипкеш, кайы-бир чуртче дыштаныры магалыг апарган ышкашыл. А кызыгаар черинге эрттирбейн баар болза, улуг каража...

– Даштыкыже үнөр улустун саны чылдан чылче көвүдөп турар. Өрелиг улустарны суд приставының доктаалы-биле даштыкыже үнөрүн кызыгаарлап турарышын. Кажан өрениң түңү 10 муң рубльден көвүдөй бээр болза, кызыгаарга эрттирбейн баар. 2012 чылда 658 турган болза, бо хүнде 956 кижиге хамаарыштыр ындыг херектерни оттурган. Кижиле бүрүзү база өрелиг болбас болгай, өрезиниң дугайында билбес-даа улус турар. Ынчангаш чер чоруунун мурнунда бистиң сайтыже киргеш, азы суд приставының эргелелинге чедип келгеш, хынадып ал болур. Өрелиг улусту, кыры кээрге, кызыгаарга эрттирбейн барган таварылгалар хөй-дүр ийин.

– Кызыгаар черинге өрезин ол дораан төлөпкеш, эрте берип болур бе?

– Чок. Чүге дээрге, өрезин ол дораан төлөпкеш-даа болза, чогуур органнарже дарый чеде бербес. Федералдыг миграция дээн ышкаш албан черлеринге неделя хире болгаш чеде бээр. Оон ол кижиниң херээн соксадыр. Чер чоруур бертинде, аргалыг-ла болза, бир ай бурунгаар өрезин төлөп алырын сүмелээр-дир мен.

– Өрелиг кижиле боду чокта суд приставтары бажың-балгадынче киргеш, өнчү-хөреңгизин хавырып турар бе?

– Хамааты кижиле боду чокта өнчүзүн хавырбас. Чүгле боду турда, херечилерниң мурнунга хавырып болур. Ол дээрге албадал-биле өрезин дуглаттырарының база бир хевир-дир. Машина-балгадын, мал-маганын, бажыңында компьютер дээш эт-севин тускай доктаал езугаар суд приставтары хавырып турар. Баштай ол өрелиг кижиле каш дакпыр ажылды чорудар, сагындыргыны бээр, аргажок херекке албас болза, өнчүзүн хавыраар. Ол эт-септи Күрүнө өнчү-хөреңгизиниң федералдыг агентилелин Тывада девискээр эргелелинче дамчыдар. 2013 чылдың 9 айында күүселде бүдүрүлгелерин езугаар 884 млн. 209 муң рубльди тыртып алыкчыларга чон эгиткен.

– Бодунуң ада хүлээлгезин күүсетпейн, ажы-төлүңге алимент төлөвейн

турарлар-биле кандыг ажыл чорудуп турар силер?

– Алимент талазы-биле 2013 чылда 2100 херекти оттурган. Бо хүнде 1600 херекке хамаарыштыр ажыл чоруп турар. Бодунуң-на төрөөн ажы-төлүнчө көрүнмейн, оларның азыралында киришпейн турар эр кижилер хөй. Оларны сүрүп, албадал-биле төлөттирип, оон кедерезе, административтик болгаш кеземче херектеринге онаап турар бис. Бо чылын 85 кижиге хамаарыштыр кеземче херээн оттурган. Эрткен чылын 63 ындыг херек турган. Ол дээрге-ле ажылдаар күзели чок, кандыг-даа орулгазы чок хамаатылар-дыр. Ажы-төлү 3 болза, чижээлээрге, ажылдап турар болза, шалың акшазының 75 хуунга чедир тыртар. Ажылдавайн турар болза, база-ла эт-севин, мал-маганын хавыраар дээш чоруп каар. Эр кижиле ажы-төлүн боду азырашпайн-даа турар болза, ыяп-ла материалдыг талазы-биле хандырып турар ужурлуг. «Харыскалгач чок» ададал-биле ажыл шыңгыы чоруп турарын онзалар демдеглээн. Ол ышкаш ада-ие хүлээлгезин күүсетпейн, ажы-төлүңге алимент төлээр улустун саны 60 ашкан.

– Бистиң республикада шалың төлөвиринде саадашкыннар бар бе?

– Федералдыг албан черлериниң акша-шалыңы үе-шаанда үнүп турар. А тус чер бюджеттик организацияларның шалың талазы-биле өрелери бар. Бо чылын 8 муң 300 (140 млн. рубльге) ындыг херек бүрүткеттинген. Эрткен чылын бо сан-көргүзүг бичии-ле эвээш турган. Бо талазы-биле ажылдар база чоруп турар.

– Суд приставтарының албанында кандыг чаартылгалар болганын?

– Кожуун бүрүзүндө килдистерни база Кызыл хоорайда онза чугула күүселде херектерин харыылаар килдисти тургускан. Кызылдың суд приставтарының килдизи адыр аайы-биле ажылдап эгелээн. Судтарга корум-чурум тудар суд приставтарының, дүрген дежурныйлаашкын чорудар килдистерни база дарый хөдөлүр бөлүктү тургускан. Оон аңгыда бистиң ажылдакчы оолдарывыс спортчу чедишкыннери-биле аажок өөртүп турар. Чижээлээрге, бо чылын делегей чергелиг маргылдааларга Эчис Сарыглар, Мерген Санаа тирилээш, келген. Бут бөмбүүнге база бирги черни алган бис.

– Чонга чүнү сүмелээр силер?

– Өрө-ширезин үезинде эки тура-биле төлөп алырын сүмелээр-дир мен. Чылдан чылче суд шийтириниң күүселдези көвүдөп турза-даа, херек кырында дооскан херектер база хөй болуп турарын демдеглээр апарар.

Байырлал бүдүзүндө хүндүлүг хоочуннарывыска Александр Сарыгларга, Михаил Тимченкога, Иван Васильевке, Тамара Зайцевага дээш, өскелерге-даа аас-кежикти, кадыкшылды күздөдүс.

Автордан: Суд приставтары бо хүн-нерде чонга ачы-дузаны көргүзүп, донорлар болуп хан дужааган. Бо буяныг ажылдакчыларның ачызында дыка хөй аарыг кижилер сегип экириир дээрзи чугаажок. Октябрь 25-те шывылгыг рынокка болгаш «5 сылдыс» садыг төвүңге «Өрөңер билип алыңар!» чоруткан акцияга 300 ажыг кижиле өрелерин хынаткан. Оларның аразында 60 кижиле колдуунда ОШАЧКИ торгаалдарында, эрткен чылдарда төлөттинмээн үндүрүлгелерде өрелиг болган. Ол-ла черинге 40 кижиле ниитизи-биле 15 муң рубльге өрелерин эгиткен. Суд приставын көргөш, девидевес кылдыр өрелерни эгидери чугула!

Алдынай БАДЫ-ХОО
чугаалашкан.

Хүннүң медээлери

ТАЙБЫН БОЛГАШ ЧӨПШЭЭРЕЖИЛГЕ ДЭЭШ

Хамааты чаңгыс демниг чорукту болгаш республиканың чоннарының национал-культура сайзыралын быжыглаарының күрүнө программаны Тывада бадылаан.

2025 чылга чедир үеде Россия Федерациязының күрүнениң национал политиказының стратегиязының талазы-биле республика планының пунктуларының бирээзин күүседир-биле программаны ажылдап кылган. Аңаа Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун хөй удаа демдеглеп келгени национал политиканың кол-кол негизделерин база барымдаалаан.

Программаның кол сорулгазы – ниити-российжи патриотизмни, Тываның чоннарының хөй талалыг культуразын тургузарына болгаш сайзырадырына идиг бээр, аңгы-аңгы сөөк-язы улустарның аразына тайбынны болгаш чөпшээржилгени хандыраар болур.

Моон база бир онзагай талазы чүл дээрге, программаның күүселдезиниң 2014 чылда, Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылында эгелээр болур. 2014-2016 чылда күүседир кылдыр көрдүнген программа дүүштүр национал-культура хөй-ниити каттыжышкыннарын республика болгаш тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгизиниң күсели-биле деткири, хамааты патриотчу чорукту тургузарына болгаш быжыглаарына, информастыг курлавырларны хевирлээринге, Россияның чоннарының дугайында билиглерни негиздириниң талазы-биле хемчеглерни күүседиринге грантыларны тускайлааны болуп турар.

Программаны үш чыл дургузунда акшаландыраарына 44,7 млн. рубльди көргөн, оон иштинде республика болгаш тус чер бюджеттеринден 15 млн. рубль үнөр.

ЧОННУН ЭМЧИЗИ ДЭЭШ БАДЫЛААР

Республиканың кандыг-даа чурттакчызы ноябрь 1-ден эгелээш бодунуң эң бедик мергежилдиг, кичээнгеилг болгаш чаагай сеткилдиг деп санаары медицина ажылдакчызы дээш бадылап болур.

Бо бадылаашкын чүгле эмчи мергежилдиг кижилерге эвес, фельдшерге-даа, медицина сестразына-даа хамааржыр. Мөөрейни чарлаан Кадык камгалал яамызының дыңнатканын езугаар алырга, бадылаашкыннары Интернет дузазы-биле боттандыраар, үнүн бээр дээн күзелдиг хамаатылар яамының minzdrav.tuva.ru деп сайтызынче киргеш, бодунуң бадылаар дээни эмчизиниң дугайында үнелелди «Улусчу эмчи» деп кезекке арттырып каар. Бүгү чоннуң бадылаашкыннарының түңнелин республиканың Кадык камгалал яамызының мөөрей комиссиязы үндүрер, оон даргазы – яамының удуртукчузу Орлан Донгак. Мөөрейниң тиилекчизинге чоннуң эмчизи деп хүндүлүг аттан аңгыда, акша шаңгалын тыпсыр.

Улусчу эмчиден аңгыда, ол үеде Бүгү-россияның «Эң эки эмчи» деп мөөрейиниң регион үе-чадазы эгелээрин Орлан Донгак дыңнаткан. Профессионал маргылдаага киржир эмчилерниң кандидатураларын медицина албан черлериниң күш-ажылчы коллективтериниң шийтирин езугаар депшидер. Аңаа боттарын боттары база депшидип болур. Баштайгы негелде – медицинага 10 чылдан эвээш эвес, мөөрейже депшидип турар организацияга 5 чылдан эвээш эвес үеде ажылдааны.

Мергежилдин эң эки төлөөлөринге акша шаңгалын тыпсыр, оон ниити фондузу 300 муң рубль.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

ОНЗАГАЙ, ХОВАР МЕРГЕЖИЛДИГ

РФ-тиң Президентизи Владимир Путин 2012 чылдың декабрь 30-де «РФ-тиң инвалидтериниң социал камгалалының» дугайында Федералдыг хоойлуда немелдени кириген. Ында бо чылдың январь 1-ден эгелеп РФ-те имнээр күрүне дылы немешкен.

Россияның кулаа дыңна-вастар чөвүлели ниитилелдин дыңна-вас кижилериниң нарын айтырыгларын кичээнге алы-ры-биле тургустунган. Имнээр очулдурукчулар профессионал байырлалын октябрь 31-де дем-

суурлардан келген уруглар-биле бот-тускайлаң ажилдаар апаар, чүге дизе олар уруглар сады барбайн турган, ада-иези имнээр дылды билбес боор. Бөлгүмнерден аңгыда, уругларга школага эрткен кезээлерни, байырлалдарны, музейге экскурсияларны, аңгы-аңгы хемчеглерни албан очулдуруп тайылбырлаар.

— **Школага уруглар-биле ажилдаар мурнунда каяа ажилдап турган силер?**

— Бүгү Россияның кулаа дыңна-вастар чөвүлелиниң Ты-вада салбырынга келген кулаа

бес, ону өөренип алыр күзели чок болур. Школага чедип кел-геш, менден: «Бо чүнү чугаалап турар кижил аан?» — деп айты-рар. Бир эвес ада-иези уруглар-ының чүнү чугаалаксап турарын билексес болза, олар кым-га сагыш-сеткилин ажыдарыл, канчап амыдырап-чурттаарыл? Чамдык доозукчу класс чедер-ген уругларның ада-иелери ажы-төлү школа доозуптарга, улаштыр дээди өөредилге чедир өөредип алырын бодавастар. Чижээ, бир доозукчу дээди өөредилге черинче кызып кирип

Марта Сат кичээл үезинде.

деглээр. Олар кулаа дыңна-вас кижилерге юридиктиг, экономик-тиг, социал ачы-дузаны чедирип турар. Ынчангаш олар — дыңна-вас кижиниң «кулаа».

Ол очулдурукчулар имнээр дыл болгаш хол үжүглели-биле өөредир. Бо мергежилди тура-соруктуг, шыдамык, ажык, чымчак сеткилдиг, өске кижиниң аарышкызын эки билир болгаш хүлээп ал шыдаар кижилер шилип алыр. Олар кижилерни кулаа дыңна-вас азы кадык деп ылгап турбас.

Марта Кертик-ооловна Сат 2004 чылдан эгелеп кулаа дыңна-вас уругларның школа-интер-надында имнээр очулдурукчу, башкы болуп ажилдап турар. Ол Өвүр кожуунуң Солчур ортума-школазын дооскаш, Ленинград хоорайның политехниктиг техникумунга имнээр очулдурукчу мергежилди чедип алган. Бүгү-россияның кулаа дыңна-вастар ниитилелиниң Тывада салбы-рынга ол ажилчын базымнарын эгелээн.

— **Марта Кертик-ооловна, канчап бо мергежилди шилип алганыңар ол?**

— Кулаа дыңна-вас кижилерге ачы-дуза чедирери-биле шилип алдым. Школада очулдурукчу-лаарындан аңгыда, имнел чугаа-лажыр дыл бөлгүмүн эрттирип турар мен. Бичии уруглар чугаа-ны караа-биле мээң аксымдан көрүп, билип алыр. Оларны хол үжүглели-биле өөредир. Ынчан-гаш самбырага үжүктү бижээш, чурукту азып, тайылбырлап көргүзөр. Бир эвес уруглар үжүктү шиңгээдип алган болза, оларның карактарындан кижилер билип каар. Кулаа дыңна-вас бол-ганда, кадык кижилерге бодаар-га, бөдүүн теманы, чижээлээрге, өг-бүлө дугайында тайылбырлап өөредир ди ка берге. Ылаңгыя

дыңна-вас кижилерге дуза кадып ажилдап турдум. Албан чер-лери, эмнелгелер, суд, социал департамент, юристерге шын билдирнишкннер бижириде (хуу сайгарлыкчы болурда) ажил чоктар агентилелинче, аңгы-аңгы специалистерге кирерде оларга оларның чугаазын тайылбыр-лаар, азы судтуң шийтпирин дыңнадыр дээн ышкаш ажил черле төнмөс боор чүве.

— **Школада элээди уруглар-биле ажилдаарыңа берге-дээшкннер бар бе?**

— Олар-биле көгүдө аарак чугаалажыр болза эки. Кулаа дыңна-вас боордан башка, элээди апарган уругларның айтырыг-лары кадык уруглар-биле дөмей. Доозукчу класстарга амы-ты-нынга чедер мен деп баар үелер турар. Ынчангаш психолог база болур ужурлуг мен. Чылдагаан-нары — бир дугаар бүтпээн ынакшыл, эш-өөрү оларны куду көргөн, хомудаткан таварылга-лар, өг-бүлөзінде берге, нарын байдалдың уржуу дээш, аңгы-аңгы. Чижээ, чаңгыскассчылары эки телефон, идик-хептиг болур, а ооң хеви бөдүүн, телефону чок. Ол дээш чаңгыскассчылары ону кочулаарга, ол хомудаар. Азы суурда ада-иези ооң күрү-не-биле көрдүнгөн пенсиязын боттары ажыглаар, чарып каап-тар, а пенсия алыкчызы оглу, уруунга чүнү-даа бербес боору кайы хөй. Дыштанылгалар үезинде шупту эш-өөрлери өөрүшкү-маңайлыг чана бээр, а ада-иезиниң албаан уруглары интернатка артып каарга, бичии төлге кайы хире хомуданчыг деп, ол бодун кымга-даа херек-чок-тур мен деп түңнелге кээр болгай.

Эң-не хомуданчыг чүүл — уруг-ларның ада-иези боттарының-на төрөөн ажы-төлүнүн дылын бил-

алган, а ада-иези ооң пенсиязын бербейн, ону өөредип чорутпаан таварылгалар бар.

Бо чылдар дургузунда чеже уруглар чажыттарын меңээ чугаалаваан дээр, чүге дизе ада-иези оларга чоок эвес болуп турар, херекке албас.

— **Марта Кертик-ооловна, өг-бүлөңер дугайында таныш-тырып көрүңер.**

— Өөм ээзин Александр Төмүр-Маадырович Сат дээр. Ол — хостуг хүреш тренери. Улуг уруум Ай-Кара — өг-бүлелиг, хеймери Байырмаа — Владивосток хоо-райда дээди өөредилге чериниң 2 дугаар курузунуң студентизи. Ийи чаптанчыг уйнуктарлыг бис.

— **Хостуг үеңерде өг-бүлөңер-биле чүнү кы-лырыңа ынак силер, Марта Кертик-ооловна?**

— Бистиң өг-бүлөвис — спорт-чу. Кыжын «Тайга» станциязынга хаактаар, волейбол, баскетбол, стол тенниниге ынак бис. Чайгы дыштанылга азы шөлээ үезинде Тываның эм шынар-лыг аржааннарынга, хөлдериңге дыштаныр-дыр бис. Өөм ээзи — бистиң өг-бүлөвистиң повары, дыштаныр хуннерде амданныг аш-чем кылыры чаңчыл болган. Ооң аажок амданныг пловунга дыка ынак бис.

Марта Кертик-ооловна имнел очулдурукчулааш, 34 чыл чедер берген. Онү школада ажилын-дан аңгыда, суд, прокуратура дээш, аңгы-аңгы албан черлери очулдурукчулал бээринче бо-ла чалай бээр. Тывада 3 имнээр очулдурукчу бар, а кулаа дыңна-вас кижилерниң саны — 693. АКШ-та полицияга ажилдаарда, имнээр дылды билбес болза, ону ажилче хүлээп албас. Россияда имнээр күрүне дылы немешкени-биле байдал эки талаже өскерли бээриниң магадылалы улуг.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

ҮНДҮРҮГЛЕРНИ ТӨЛЭЭРИНЧЕ
ДАЛАЖЫҢАР

Хуу кижилерниң эт-хөреңги үндүрүглериң төлээриниң талазы-биле хуусаа дооступ турар. Ноябрь 1-ге чедир хуу бажыңнарын, чер участка-рының, автомашиналарның үндүрүглериң төлээн турары албан. Эрткен чылдан бээр үндүрүг төлөвириниң хуусаа-зын ноябрь 1-ге чедир док-тааткан. Оон эгелээш чурттуң шупту үндүрүг албан черлери «Үндүрүг төлөкчилеринге ажык эжиңтер хуну» деп ак-цияны эрттирип турар.

Республиканың үндүрүг эр-гелелинче, ооң удуртукчузу Вероника Сүге-Маадырның бол-гаш кол инспектор Алла Даш-ооловна Уйнукайның киржил-ге-биле парлалга конференция-зы болуп эрткен. Вероника Сүге-Маадырның дыңнатканы-биле, бо чылын үндүрүг төлөкчилеринге эт-хөреңги үндүрүглериң төлээр талазы-биле 70 муң ажыг дың-надышкыннарын тараткан. Эрткен чылдан бээр үндүрүг төлөкчилери чаңгыс аай дыңна-дышкыннарын ап турар, ында хамаатыларның хуу өнчүзүнде турар шупту чүүлдерни айыткан.

Эт-хөреңги үндүрүг — тус черниң бюджетиниң үндезини. Үндүрүгнү долузу-биле болгаш үезинде төлээри муниципали-теттерниң турум ажилдаарын хандыраар. 2014 чылда респуб-

ликаның улуг байырлалда болур. Шупту көрдүнгөн на-рны боттандырырынга сан курлавырлары херек. Тус бюджетиниң немелде долд-дөстери хамаатыларның үнд-өрезин үезинде төлээриң база хамааржыр. 2013 чыл-октябрь 1-ге чедир респуб-ликаның чурттакчыларының кү-өнчүзүнде өрези 50 милл-рубль ашкан.

Үндүрүг ажилдакчылары чаңгыс чер-чурттугларынга гындыраар: үндүрүгнү до-биле болгаш үезинде төл-— кижилер бүрүзүнүн хүлээл-Үндүрүг төлөвиринге хамаар-кан эң-не таарымчалыг бо-дүргөн дыңнадыгыны «хуу-жилерниң үндүрүг төлөви-хууда кабинет» интернет-вистен көрүп ал болур.

Россияның Федерал үндүрүглер албаны респуб-ликаның үндүрүг албан чер-ажыл-чорудулгазын 86-90 6-дарга үнелээн. Тыва Респу-блика үндүрүг албан черлери рейтингиниң талазы-биле бир федералдыг округда и-төлөптиг олутту чаалап ал-Мурнуку чылдарда респуб-ликаның үндүрүг албан чери ре-й-талазы-биле Сибирь федерал-округка сөөлгү черлери э-турган болза, бо чылын мур-одуругда келгени ол.

Бистиң

ХК болгаш ОБ агентилели дыңнадып

БАЗА КАТАП ӨРТТЕР ДУГАЙЫНДА

Өрттүн айыыл чок чоруунуң дүрүмнерин сагыырын кижилер чугула деп санавайн турар. Ооң уламындан өрт дугайында медээлер кирип, чаа-чаа сан-түңнер немежиң турар.

Бо чылдың эгезинден бээр республика девискээринге 415 өрт болган, 16 кижил амызындан чарылган, 32 кижил кемдээшкннге таварышкан. Бо бөдүүн саннар-ның артында кижилерниң амы-тыны, материалдыг улуг когарал бар, ол тоомча болгаш хары-салга чок чоруктуң уржуундан үнүп турар. От-биле оваарымча чок чорук, оттуг таакпызын кайы хамаанчок октаары, бичии уруг-ларның от-биле ойнаар чоруу, суугуларны болгаш электри дериг-херекселдерин ажыглаа-рының дүрүмнерин хажыдары — чуртталга бажыңнарында болуп турар өрттерниң кол-кол чылдагааннары бо.

Бо чылдың октябрь 25-те Кызыл хоорайның Саянский кудумчузунда хуу бажыңның се-ризинден кара ыш үнүп эгелээн. Дораан хемчег алган соонда ол өрттү өжүргөн, ооң чылдагааны-суугуну кылып тура, чурттакчы-лар өрттүн айыыл чок чоруунуң дүрүмүн сагывааны болган, харын-даа бажыңның серизи өрттенип калбаан. Бо херекке буруулуг кижил бажыңның ээзи болган. Ол-ла хүн Колхозная кудумчузунда хөй квартиралыг чуртталга бажыңы-га өрт болган деп медээ 23.00 шакта келген. Өртке удур ажилдакчы-лар чедип келгеш, үш шыгжамыр өрээлдер бар подвалдан ыш үнүп турарын көргөннөр. Ышта-лып турган оран-савадан улусту дарый үндүргөн.

Аңаа камгалал ажилда газтан болгаш ыштан камга-чорудар албанның 3 эвес кылып чоруткан. Олар б-амы-тынын алган, ийи улуг ту ийиги каытта чада дамчыт үндүргөн, дөрт бичии уру камгалал дериг-херекселдер чедирер ужурга таварыш-Ол өрттү билдинмес кижил өөскүткен болган.

Өрт халавы чүгле объек-терде азы улус чурттап тур-черде эвес, мал чеми, си-шыгжаан черлерге база бо-турар. Бо чылдың октябрь-те Кызыл кожуунуң Кур-суурнуң Чедер кудумчузунга болган. Өрт өжүрүкчүлери дораан келгеш, чүгле сит-ниң төндүр өрттенип турган көргөннөр. Аңаа чедир ору-км болганындан ону камга-алыры болдунмаан, кургаг с-дораан хып калган. Ол ыш-Танды кожуунуң Дүргөн суу-Гагарин кудумчузунда ажык-адаанда 5 тонна сиген өрттөт-Өрт болу берген таварылга

01 телефон дамчыштыр өрт ка-галал черинче долгаары чуту-Бир эвес ол улуг-ла өөскүз болза, бар чүүлдерни ажы-тургаш, ону өжүрерин ораа-жыңар. Бодунуң кадыкшы-болгаш өнчү-хөреңгизин ка-галал алырының эң кол ар-— өрттүн айыыл чок чоруу дүрүмнерин сагыыры бол-кажан-даа, кандыг-даа байда-от-биле оваарымчалыг болу-

Снежана ШОЙЗА

Тыва Республиканың болгаш ОБ агентилелиниң информация бөлүмүнүн начальниги

ТУРА-СОРУКТУГ МАЛЧЫН

Каа-Хем кожуун — мал, чер ажил-агыйын деңге сайзырадып турар кожууннарның бирээзи. Бо хүн кожуунда бода мал 6 муң ажыг, шээр мал 17 муң чедип турар, чылгы мал 4 муң ажып, өзүп эге-

лээн, а хаваннар чурттакчы чонда 2 муң ажыг. Кожууннун чону, арат-тараачын ажил-агыйлары тарааны, картофельди, ногаа аймаан тарып, хөй дүжүттү ап турарын демдеглээри чугула.

Малчыннар (солалай таладан) Амир Ондар, Светлана Ховалыг база Орлан Монгуш.

Кожуунга мал ажил-агыйын хөгжүдериңге улуг үлүүн арат ажил-агыйлары кирип турар. Арат-агыйларның бирээзинге Суг-Бажы музунда Борис Давааевич Монгуштуң арат ажил-агыйы хамаарып. Ол 2010 чылда ажыттынып, 10 ажыг шээр малды өстүрүп алган. Ажил-агыйның улуг малчы Орлан Монгуштуң база дуушарчы Амир Монгуштуң, саанчы Светлана Ховалыгның кызымак алының түңнелинде мал бажы турар: шээр мал 480 баш, бода мал 30 (10-у — саар инек), чылгы мал 8 баш четкен.

2013 чыл улуг малчын Орлан Монгушчиге утундурбас чыл болгон. Ол 100 хойдан 108 хура-

ганны камгалааш, мурнакчы хойжу бооп, республиканың малчыннар Наадымының чемпиону бедик атка чедип, бичии трактор-биле шаңнаткан.

Орлан Петрович Сүт-Хөл кожууннун Кара-Чыраа чурттуг, малчын өг-бүлөгө төрүттүнген болгаш, мал ажилын бичиизинден тура эки билер, кызымак, ажилгыр, эрес-кежээ оол бооп өзүп келген. Тура-соруктуг, чүткүлдүг болгаш, «Муңчу малчыннар» одуруунче кирер сорулгалыг холу дыңзыг ажилдап турар.

Бөгүн ол Кара-Өдек деп черде дузалакчылары-биле малын малдал, кышка хынамчалыг

белеткенип турар. Малчыннар 30 тонна сигенни кезип белеткээш, өдээнде эккеп алган. Ам арткан 100 хире хөпзөннерни, малдың чаш төлүңге пресстээн ногаан меде сигенни, сула, чарбаны сөөртүп кирир деп турарлар. Ынчангаш олар соок кышты эки ажарыңа бүзүредиглер.

Аныяк малчын Орлан Петрович Монгуштуң ажил-херээ, күзел-сорулгалары бүдүнгүр, чоруу чогуңгур база чаа-чаа күш-ажылчы чедишкиннерлиг болурун күзеп каалыңар.

Адыгжы СААЯ.

Авторнун тырттырган чуруу.

САМДАР-КОЖАЙНЫҢ САЛГАЛДАРЫ

Сентябрь айда «Санкт-Петербург» деп күрүнениң телерадиокомпании Тывага улуг ажилды алган. Ол Тываның Россияның талаал, хайгааралыңа киргенден бээр 100 чыл оюнга «Культура» телеканала көргүзөр Тыва дугайында үнү тырттырган. Телерадиокомпанияның шеф-редактору Ара Радионовага баштаткан авторлар Тожунун ивижиле-Каа-Хемниң староверлерин, национал музейде скифтерниң алың, Хааннар шынаазын дээш, даа өске солун чүүлдерни тырганнар. Бир кол сюжет — ажил-агыйлыг көшкүн арат-дугайында болганы чугаажок. Таланлышкыңа солун ук-төгүт-ат-сураглыг арат Самдар-Кожайның салгалдарының дугайында тырар кылдыр шилип алганы-

жуну номчааш, Самдар-Кожайның мал ажилында хаара туттунган салгалдарын тырттырар деп шиитпирлээн.

Самдар-Кожайның шын ат-сывын Суруң-оол Мортуевич Монгуш дээр. Ооң 70 харлыг огул Матпирий Монгуш Барыын-Хемчиктин Эдегейде чурттап, огул Шолбаннын, керни Аянаын арат ажил-агыйыңа дузалажып турар. Санкт-петербургчулар чогаалчы М.Ховалыг-биле кады ужу-кыды чиргилчиннерлиг Эдегейде оларның аалыңа чедип чорааннар. Ырактан келир аалчылар дугайында оларны сагындырган болгаш Матпирий Монгуш акызы болур 82 харлыг Данчык Монгушту база аалынче чалап алган болган. Телеоператорлар амгы үеде Матпирий Монгуштуң ажил-агый кылып турарын тырттырганнар. Ооң-биле кады олар чогаалчы М. Ховалыгдан «Самдар-Кожай» деп чогаалга хамаарыштыр делгем уткалыг интервьюну алганнар.

Самдар-Кожай, Суруң-оол Монгуш, кайгамчык ажилгыр арат чораан. Ол эрткен чүс чылдың 60-80 чылдарында, кыштан үстүкү эрге-чагырга чер-жери тыва кижиге мал азырат-

пайн турар үеде, боду хууда амыдырап, хөй малды өстүрүп турган. Ынчангы компартияның айтышкыныңа чагыртпайн, тыва кижиниң ханында сиңген мал ажилын черле салбаан. Ол кайгамчыктыг быжыг туруштуг арат чораан. Ону «күрүңге ажык-дузалыг ажил кылбайн турар» дээш малын доктаамал хавырып турза-даа, ол дүжүп бербээн. «XX векте Тываның алдарлыг кижилери» деп номда ооң ады база бар. Ында бижип турары-биле алырга, ооң шээр малы 1800 баш, бода малы 350, чылгызы 300 баш чедип турган дээн. Самдар-Кожай малдың ээдин, кежин, дүгүн күрүңге дужаарыңдан аңгыда, кайгамчык дузааргак, биче сеткилдиг болгаш 200-300 баш шээр малды школаларга, совхозка чүк машиназын белекке бергилээн. Таныыр, танывазы-даа улуска акша-төгерики, мал-маганны халаска белекке берип чораан.

«Культура» телекомпаниязы Тыва дугайында кинону 2014 чылдың январь айда көргүзөр. 100 чылга уткуштур телекинонун ады — «Ак-Орук».

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Баштыңының чарлыктары

«Шылгараңгай күш-ажылы дээш» Тыва Республиканың медалы-биле Э.Х. Меңниг-оолду шаңнаарының дугайында

Республиканың көдээ ажил-агыйының хөгжүлдесинге үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда үре-түңнелдиг күш-ажылы дээш «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» Тыва Республиканың медалы-биле Тыва Республиканың күш-ажылының хоочуну Эрес-оол Ховалыгвич Меңниг-оолду шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың сентябрь 9

№ 195

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожууннун культура ажилдакчыларын күрүңе шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Культураны хөгжүдеринге үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда чогадыкчы ажылы дээш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Алдан-Маадыр суурнун «Самбажык» аттыг көдээ Культура бажыңының директору Алектин Сереновна Монгушка тыпсыр.

Хөй чылдарда үре-түңнелдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Төлчүткен библиотека системазы» муниципалдыг бюджеттиг культура албан чериниң директору Оксана Достак-ооловна Ондарны шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың сентябрь 9

№ 198

Тыва Республиканың Улуг-Хем кожууннун өөредилге ажилдакчыларын күрүңе шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Кожууннун өөредилге системазын хөгжүдеринге үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты

Шагаан-Арыг хоорайның «2 дугаар ортумак школазы» муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң башкылаашкын ажылының хоочуну Светлана Оюновна Бирилейге;

Арыскан суурда «ортумак ниити өөредилге школазы» муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң башкылаашкын ажылының хоочуну Татьяна Кыргысовна Кошкендейге тыпсыр.

Хөй чылдарда үре-түңнелдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Улуг-Хем кожуун чагыргазының өөредилге эргелелиниң эге өөредилге талазы-биле методизи Ирина Монгушевна Деспиекти;

Шагаан-Арыг хоорайда «Солнышко» 1 дугаар уруглар сады» назы четпээннерниң муниципалдыг автономнуг өөредилге албан чериниң эргелекчизи Зоя Александровна Саянованы;

«Уруглар болгаш элээдилерниң туризм болгаш экскурсия төвү» немелде өөредилгениң муниципалдыг казнаның өөредилге албан чериниң спортчу уг-шиг тыварының башкызы Иван Викторович Шойнууну шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың сентябрь 9

№ 199

Тыва Республиканың күрүңе шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Культура болгаш уран чүүлдү хөгжүдеринге үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда чогадыкчы ажылы дээш «Тыва Республиканың Улустун артизи» хүндүлүг атты Виктор Көк-оол аттыг Тываның хөгжүм-шии театрының хоочуну Дадар Норбу-ооловна Барырмаага тыпсыр.

Идепкейлиг хөй-ниити ажил-чорудулгазы база улустун ырыларын болгаш хөөмейни бедик деңгелге күүседип чорууру дээш «Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты «Эне-Сай» кызыгаарлаттыңан харысалгалыг ниитилелдин чингине директору Айдаш Иванович Барырмаага тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың сентябрь 9

№ 200

ИНЖЕНЕР — ҮНЕЛИГ МЕРГЕЖИЛ

Октябрь 26-да ТКУ-нун инженер-техниктиг факультетинге «Коммунал ажил-агый болгаш тудугга инженер технологияның хөгжүлдэи» деп IV дугаар республика чергелиг эртем-техниктиг конференция болуп эрткен.

Аңаа ТР-ниң Баштыңы — Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдун мурнундан ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдей, ТР-ниң тудуг болгаш коммунал ажил-агый модернизациязының сайыды Владимир Сат, ТР-ниң орук-транспорт комплекзиниң сайыды Олег Косоротов, Кызыл хоорайның баштыңы Дина Оюн база өскелер-даа байырны чедирген.

Каадыр-оол Бичелдей:

— Келир чылын Россия биле Тываның 100 чылдаан дем-

нежилгезиниң болгаш Кызыл хоорайның 100 чылдаан байыр-лалдарыңа дакпырлажып, силерниң факультет 40 чылдаанын эрттирер деп турары өөрүнчүг-дүр.

Инженер-техниктиг факультет 1974 чылда тургустунган болгай, ону эрте демдеглеп эгелээниңер эки-дир. Факультеттиң үндезилекчизи Доржу Базырович Бузур-оолдун кириген үлүг-хуузу аажок улуг. Ол Красноярскиниң политехниктиг институтунун Кызылга салбырын берге 90 чылдарда ажыдып шыдаан — деп, ол демдеглээн.

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының Хүндүлел бижии-биле, үре-түннелдиг ажылы дээш Алена Санчаевна Кысыдакты, Урана Дүметовна Чульдунму, Сылдыс Чамбааевич Монгушту Каадыр-оол Бичелдей шаңнаан.

Каадыр-оол Бичелдей Урана Чульдунму Хүндүлел бижикти тыпсып турары.

Конференцияга ниитизи-биле 28 илеткелди номчаан. Инженер-техниктиг факультеттиң деканы Сылдыс Мон-

гуштуң бодагы-биле алырга, конференция бедик деңгелге эрткен. Эртип турар мындыг конференцияларның киржик-

чилери чылдың-на неми республикада чуртталга мунал ажил-агыйның дугун, оруктарның айтырыгларын көдүрүп, шиитпирлээриниң аргал тыварын сайгарып турар чылын эртип турар конференция — факультетти чылдаан юбилейинге тикааткан бир дугаар хе Конференцияга кири башкылар аразында кандидаттары, докторлары чоргааранчыг. Оога факультеттиң билдир хөөчүннэри, ат-сурагыл зукчулар база студентниң сонугалдыг кири дээрге, инженер мергеж келир үезиниң бүзүрелд бадыткалы-дыр.

Шончалай ХОВАЛ
М. НОРБУНУҢ тыр-ган

ДУС — БАЙЛААВЫС

Тываның мурнуу чүгүнде Моол-биле кызыгаарлашкан черинде чоргаар шөйлүп чоруткан кезек дагларны Дус-Даг дээр. Ында эң арыг даш дустуң хөй шыгжамыры чыдар.

К. Аракчаа Дус-Дагга шинчилел ажылының үезинде.

Дус-Дагның төөгүзү

Шаанда улус дус казып алыр дээш Тываның кайы-даа ырак булуңундан аъттыг, шарылыг болгаш тевелиг Дус-Дагже чедип кээр турган. Узун орукка чораан дусчулар Дус-Дагның эдээнге одагланып, аыш-чеминиң дээжизин чажып, ол бай оранның дугайында хөөрежип хонарлар. Дусту кукун-хаай, балды-биле бузуп алыры — берге ажил. Даш дусту каскаш, буза соктап ап чыт-каш, аңаа бастырып-даа чораан таварылгалар бар. Ында дус бар деп чон канчап билип алганыл? Оон дугайында бистиң чонувустуң мындыг тоолчургу чугаазы бар:

«Ол чоок-кавы черге Түлүш уктуг аңчы бир-ле хүн аңнап чорааш, бөлүк те, чуңмага душ бооп таваржы берген. Оларны сүрүп чорааш, кедеп көөрге, ол аңнар черде чыдар дашты аажок чылгап турарын эскерип каан. Аңчы элдепсингеш, аңнарның турган черинге барып, аай-дедир дилегзинип көөрге, кылагар даштар чыткан. Ол дашты тудуп, сонугаппа, шинчилеп эгелээн. Ону тудуп-суйбап

тургаш, чылгап көөрге, ажыг амданныг болган. Оон бээр ында дус бар деп чугаа чон аразыңа дыргын тарай берген».

Улуг өгбелерниң чугаазындан дыңнаарга, хоочун аңчы Чамзы Түлүш Оттук-Даш деп черге чурттап чораан. Дус казып орган улус: «Чамзы, дустан хайырлап көр» — деп чалбарып, дусту бузуп олурар дээр чораан. Чамзы аңчының тыпкан черин Дус-Даг деп адаанының ужуру-ла ында.

«Сибирь төөгүзү» деп номда Дус-Дагның дузу XIII-XIV вектерден бээр билдингир деп бижээн. 700-800 чылдар бурунгаар кыдаттар дусту казып эгелээн, олар Тожу, Элегес болгаш Улуг-Хем таварып, боттарының чуртунче сөөртүп турган. 1604 чылдан бээр ол даг дузунун дугайында медээ орус сонугарктарны амыратпастаан.

Төп Азияның шинчилекчилери, аян-чорукчу эртемденер: Г.Н.Потанин, И.Андриянов болгаш П.Н.Крылов маңаа келгеш барган. П.Крыловтун демдеглээни-биле бир пуд даш дустуң өртээ бир рубльге дең турган. Дус-Дагның дузу дову-

рак, элезин, сай даштар адаанда 12-25 метр хире черде чыдар. А Дус-Дагдан 10 хире километр черде мөөң дус курлавыры Торгалыгны дургаар чоруткан дагларда чаптыла берген. Дус-Дагның дузу кызылзымаар, кылагар ак, кара-даа, а чамдык черлерде куу, ак, сарыг, кызыл өңнөр холушкан. Кызыл өңнүг дус эм шынарлыг, а эзилген дустуң суун сөөк-даяк аарыг улус эм кылдыр чиңненип, эмненип турар. Дус-Дагның эң шыпшык бажының бедии 1809 метр.

Бүдүрүлгени катап тургузары

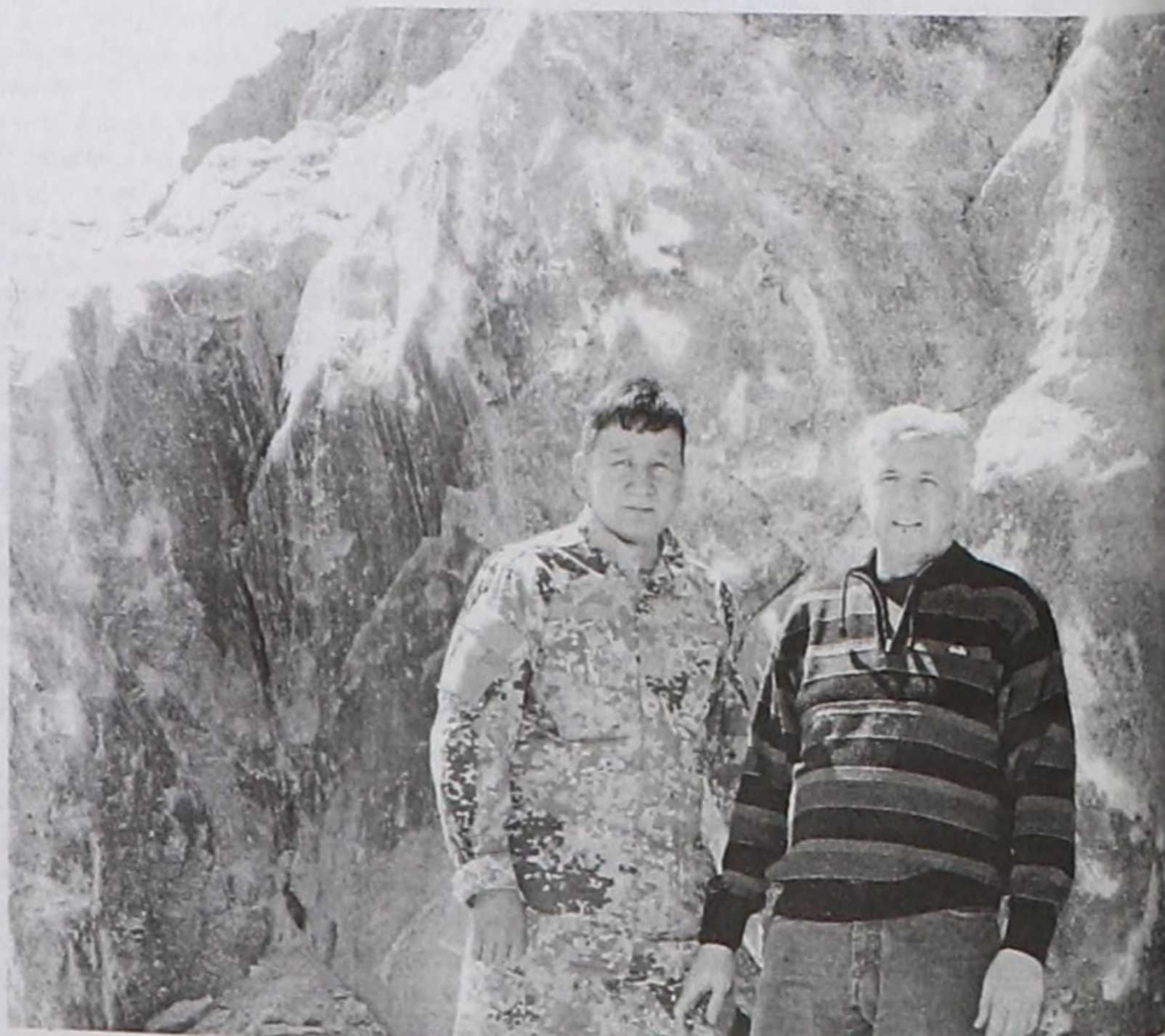
Дус-Дагга даш дустуң курлавырын ажыглаар эргелиг чөпшээрелдиг «Дус-Даг» дус тывыжы» ААН-ниң удуртукчулары ТР-ниң Экономика яамызы-биле биче бүдүрүлгө тургузарын дургужуп чугаалашкан.

Амгы үеде Дус-Дагның дузун чүглө мал ажил-агыйында ажыглап турар, ам кол соорулга — бүдүрүлгениң ажылын калбартыры, ынчангаш тускай төлевилелди ажылдап кылган. Дусту болбаазырадыр дериг-херекселдер садарыңа болгаш Тыва-биле кожа чыдар регион-нарже үндүр садарыңа деткимче көргүзерин шиитпирлээн. Дус-Даг ажил-агыйының төлевилели боттанып эгелээр болза, чоогунда Чаа-Суур биле Дус-Дагның чурттакчыларыңа ажылчын олуттар тургустунар. Дусту чүглө көдээ ажил-агыйга ажыглаарындан аңгыда, аыш-чемге, эм-таң кылырыңа болгаш янзы-бүрү бүдүмелдер болбаазырадырыңа ажыглап болур. Чижээ, Дус-Даг суурнуң чурттакчызы ус-шевер А.Кууларның даш дустан суй белектер, чараш чүүлдер кылып эгелээни онзагай. Маңаа немей

биче бүдүрүлгө тургузар б Тываның экономиктиг хөгжзинге чугула болур.

Өвүрнүң делгемнеринде уургайыңа ТР-ниң Чазак тыңының бирги оралакчы Михаил Сергеевич Козлов темден Кара-кыс Донга Аракчаа база эртем-шинч бөлүүнүң ажылдакчылары гаш Өвүр кожунунуң чыгының удуртукчулары янзы-бүрү өңнүг даш дузумагадап сонугаан. Дусту шынарын шинчилээри-биле килограммны Томск хоорай политиктиг институтунче каан. Бо дус ажил-агыйыңа чилел ажылдары ам-даа улааарын эртемденнер дыңнаа Дус бүдүрүлгезиниң бүрү хөгжүлдэинге идегел улуг.

Анисья ТЮЛЮ
Чуруктарны архив

ТР-ниң Чазак Баштыңының 1-ги оралакчызы М. Козлов биле Өвүр кожунун чагыргазының даргазы С. Куулар.

ЫНАКШЫЛЫ — ХӨЙНҮҢ ЫРЫ

Культура амыдыралы

Эрткен пятницада Орус Федерацияның болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи, профессор Р.Н.Лесниковка таскааткан сактышкын кээзи болуп эрткен. Ону Культура яамызы, Кызылдың А.Б.Чыргал-оол аттыг чүүл колледжи, күрүнелер «Саян» ансамбли болгаш хоочуннары организастан тирген.

Хөйнуң ыры Тывага үндезинин тургустунарынга улуг үлүг-хуузу кириген Роберт Николаевич Лесников бистен эвес Кемерово облазының бичин сурунга төрттүнген. Чолачы оол турар шаанда ол хөгжүм дугайында бодаларын оозгизип күзели ужудукчу турган. Он чыл школа дооскаш, бодунуң чашкы аңдан күзелин боттандырып, Роберт Лесников шериг-ужудулу училищезин доозуп, ужудук-механик мергежилди чедип тиген. Аныяк чылдарында ынак эргелигин аайы-биле ажиллаш, чоорту хөгжүмге ынакты деңгизүүнү чая басып эвээр. Ынчан ол Новосибирск консерваториязынче өөренип кире, ону чедишкенин дооскан. 1960 чылдарның төңүзүндө Лесников Тывага кээп, уран училищезинге башкылап ылдай берген. Бодунуң сурддарының хөйнуң ырынга тургалын чедип ап, олар саптарга, күрүнелер филармонияга «Чечек» ыры-танцы ансамблин тургузуккан. Үр-даа эртпээнде, «Чечек» бүгү аны эргий оюнун көргүскенде, булуң бүрүзүнүң күзен-аалчызы апарган. Чоорту ансамблдин ат-сураа алгып, Эвилелиниң республикала-

рын эргип чоруп турар апаргаш, чаа «Саян» деп аттыг апарган. Башкызының тыва улустуң ырларына таарыштыр бижээн аялгаларын, ырларын ансамбль күүседип эгелзэн болгаш ол ырлар тыва уран чүүлдүң «алдын» курлавырынче кириген.

Ынчан 18-19 харлыг турган «Чечек-«Саян» ансамблиниң үндезилекчилери амгы үеде хоочуннар апарган-даа бол, башкызының ажил-херзэн уламчылап, ниити ыры уран чүүлүн суртаалдап, солун концерттери-биле чонун өөртүшкөөн. ТР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы Т.Ч.Давааның удуртулгазы-биле тускай концерт программасын белеткээш, сактышкын кееззин эрттирип, аныянда ырлажып чораан ырларын чонунга бараалгаткан. Көрүкчүлер бедик сагыш-сеткил көдүрлүшкүнү-биле оларны уткуп, диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле өөрүп четтиргенин илереткен.

Байырлыг кеезге ТР-ниң Композиторлар эвилелиниң даргазы, Кызылдың уран чүүл училищезиниң директору, уран чүүл эртемнериниң доктору Е.К.Карелина илеткел кылгаш, Р.Н.Лесниковтуң чогадыкчы ажил-чорудулгазынга бедик үнелди берген. ТР-ниң Композиторларының чогадыкчы эвилелиниң даргазы, ТР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы Амыр Хоюган «Чечек»-«Саян» ансамблиниң хоочуннарынга Р.Н.Лесниковтуң ажил-херзэ төлөтти-биле уламчылап чорууру дээш, чонунуң культуру амыдыралының өзүлдезинге кирип келген улуг үлүг-хуузу дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Бөгүн-даа хоочуннар-биле композиторлар эгин кожа ажилдап турарынга өөрүп, Роберт Нико-

лаевич тыва кижжи эвес хирезинде Тываның улустуң ырларын ол хире чараш кылдыр таарыштыр бижип, ниити ыры уран чүүлүнүң республикага бут кырынга бижыгып турарынга кириген улуг үлүг-хуузу демдеглээн. Хоочун композитор коллегасы Данзын Кертик-оолга таскааткан оюн-баштак ырызын «Саянның» хоочуннарынга ырлап берген.

Делегейниң «Хөөмей» төвүнүн директору, уран чүүл эртемнериниң доктору З.К.Кыргыс Р.Н.Лесников дугайында аажок

Ыры-танцының «Чечек» ансамбли.

«Чечек», «Саян» ансамблиниң хоочуннары-биле амгы салгал.

чылыг сактышкынынга: «Мээң уран чүүлче оруумну ажыдып берген башкым» — деп үнелзэн. Роберт Николаевич биле Алексей Боктаевич бот-боттарынга аажок ынак, хүндүлөжир чораанын, ындыг салым-чаянныг кижилер чүс чылда чаңгыс катап төртүтүнер деп чоргаарал-биле чугаалаан. Сөөлгү катап кээп чорааш, Роберт Николаевич Тывадан дыка чоруксавайн турганын: «Оода чаңгыс өрээл бажыңныг турган болзумза, силер бүгүде-биле ажилдаксаарымны. Тывада чүрээм артып калган. Тывага дыка ынак мен» — деп,

байырлашканын хараадал-биле сактып артканын, ынчалза-даа башкызының ажил-херзэн уламчылап чоруурун, салгалдарывыс ам-даа уламчылаар дээрзинге бүзүрелин ол илереткен.

«Чечек» ансамблиниң хоочуну, улус өөредилгезиниң тергини В.Д.Ондар, Кемерово хоорайдан профессор, уран чүүл эртемнериниң доктору Н.Д.Улдургаева, Тываның Улустуң чогаалчызы Ч.Ч.Куулар болгаш өскелер-даа ховар салым-чаянныг башкы Р.Н.Лесников дугайында чылыг сактышкынны көрүкчүлөр-биле үлөшкен. РФ-

тиң Коммунисттик партиязының Тывада салбырының мурнундан А.К.Канзай байыр чедиргеш, «Чечек»-«Саян» ансамблиниң хоочуну Ирина Александровна Аранчалга С.Токаның төртүтүнгенинден бээр 100 чылынга таскааткан юбилейлиг медальды тывыскан. Башкызының дугайында чылыг сөстөр дыңнааш, хоочун артисттеривис карааның чажын чажырбайн, ыглажып турганы, сактышкыннар сагыш-сеткилдери улам доюлдурган.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Архивтен алган чуруктар.

Бай-Тайга кожуунда хоочуннар аразында ажил-агыйның янзы-бүрү ырларына ажилдап чораан аныгы, уран-шевер, тывыны чогадыкчы кижилер хөй. Аныяк шаанда олут-чыдын ажилдап чораан болгаш үлүг дыштанылгаже үнген да-даа, анаа олурбас, бир-гелекчи, солун чүүлдерни илдирип үндүрген турарлар. Актарның дагдыныкчылары, төлдериниң башкарыкчы болуп, мал азыраарынга, од, ногаа өстүреринге үлө-көргүзүп, кожууннуң, суму-ажил-ижинге идепкейлиг ил, солун ужуражылгаларды штанылга кеезэлери, тчу маргылдааларны организажып, янзы-бүрү делгел-лени эрттиржип турары онза. ыгларга Бараат Иргитович-оол, Танов Очур-оолович-уш, Галина Монгушова Чы-Зоя Даңаажаровна Хертек, лаш Ондар-оол, Григорий-лович Салчак, Чечекмаа-ановна Хомушку, Роза Хер-ина Артаа, Галина Карышов-андыг дээш, өскелерни-даа-биле адап-санап болур. ран чүүлге ынак хоочун-

нар бо чылын чазын болган республика чергелиг хоочуннар аразынга Улуг Тиелелгениң 68 чылынга таскааткан «Ак-көк аржылыгы» деп уран чүүл мөөрейиниң тиелекчилери, 1-ги чергениң дипломантылары болуп, Бай-Тайганың талантылыг чонунуң адын сыкпааннар. Ол тиелелге хоочуннарның хей-

нуң, Виктор Салчактың, Григорий Салчактың, Кара-оол Даржааның хостуг, чоргаар ырларын мага-дадым. Андрей, Чечек Олейлер-ниң, Көкеш Серен-Чимиттин, Ондар-оол Бовулаштын, Чечекмаа Байыр-оолдун, Клара Ооржак-тың, Анна Саттың, Валерий Кыргыс-тың бүгү талалыг талантызын көрүп, өөрүп олурдум. Ачыймаа

шүлүктөрүн Хемчик сумузундан Тараа Оссур, Шуй сумузундан Чечекмаа Хомушку ындынныг-ла номчуп күүсеттилер. Шуйнуң керни Чечекмаа Найдановна төрзэн чери Улуг-Хемни аныянда сарынналып сактып чораанын, беглериниң, кунчулгарының, чуржааттарының чурту Бай-Тайганы,

Мөөрей, мөөрей...

киришпеске, кым киржирил, шын-дыр» — деп деткидилер. Бай-Талдан мээң өөреникчилерим Бараат, Нона Делег-оолдар, кайызы-даа баянист, малчын угбашкылар Кара-оол, Люда Даржаалар, Хемчик сумузундан Чанзанмаа Бүлереш, Өшкү-Саар Казак-оол, Кара Делег-оол, Надежда Чүдүк, Серекей Хертек идепкейлиг кирип, сумузунуң адын сыкпааннар.

Түңнелинде бирги черни Шуй сумузунуң хоочуннары (хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Вера Кыргыс-овна Конгар), ийги черни Хемчик сумузунуң хоочуннары, (даргазы Галина Күдеровна Монгуш), үшкү черни Бай-Тал сумузунуң хоочуннары (даргазы Роза Иргитовна Чөгээ) чаалап алганнар. Мындыг идепкейжи хоочуннар турда, оларның-биле чогадыкчы ажил ам-даа уламчылаар, мурнунда сорулгалар улуг дээрзин Бай-Тайга кожунуң хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Зоя Серендооевна Хомушку бадыйкады.

Ким САРЫГ-ДОНГАК.

РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергини.

«Аяк хээлиг Тыва чуртум»

аадын ужукуруп, улам сору-кириген. Олар чайгы үеде 3000 хире кижжи дыштанып турар «Шивилиг» аржаанынга концертин көргүзүп, улаштыр бойдустан чайгаар бүткен онзагай, чараш булуңу «даштар шынаазына» дыштанып четкеннер.

Россия-биле Тываның демне-жилгезиниң 100 чылынга белек кылдыр хоочуннар аразына «Аяк хээлиг Тыва чуртум» деп 1-ги уран чүүл көрүлдэтин организастан эрттирген. Ди-риг хөгжүмге үдеттирген ыры, танцы-сам чайгаар-ла кижиниң сонуургалын хайныктырып, хаа-ра тыртып турган ышкыш. Ылаң-гыя 74 харлыг Допаа Хомушку-

Таргын, Анатолий Чүлдүм баштаан хомусчуларны дыңнаарга орус-тыва аялгалар хоюг-хоюг, кулактарга уяранчыг, тааланчыг-дыр. Бодунуң чогааткан шүлүүн Кызыл-Даг сумузундан 80 харлыг Нина Күжүгет диалог хевиринге уйнуу-биле чуга-лажып турган ышкыш көргү-зери шуут-ла артистер-ле. Шуй сумузундан 83 харлыг хоочун, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, амгы үеде чылдың дөрт ээлчээнде мал-чыннап чоруур, ынчангаш адак-бышкаа чиик Хүрөң Солдуковна Серенниң аянныг номчулгазын дыңнаарга, биез-ле хевээр. Чер-ле ынчаш бодунуң чогаатканы

Шуйну алгап-мактап, амыдырал-чуртталгазын, Улуг Россияны алдаржыдып йөззэн шүлүктөрүн аянныг номчуурга, көрүкчүлөр туруп кээп, адыш часкап уткуп, байыр чедирдилер. Тергиниң эт-кир үнүг тыва хомусту кылып чораан мастер Идамчап дарганың уруу Кара-кыс Соржунуң хомустаары хамыкты кайгаткан. Жюри кежигүннери Кара-кыска Кызыл хоорайда Тыва культура төвүнге болур 2-ги Бүгү-делеги чергелиг национал хөгжүм херек-сели хомус күүседикчилериниң симпозиумунга киржир эргени тывысканын чарлаптарга, залда олурганнар ону чүүлдүгүнүп ааа: «Идамчап мастерниң уруу

Мөңгүн-Тайга кожуун чагырганың даргазы, коллегавыс

**Алексей Ооржакович
ОЧУР-ООЛДУҢ**

чырык өртемчейден чарлып чорутканы-биле холбаштыр ханы кажы-далын ооң өг-бүлезинге болгаш төрелдеринге илергейлеп, эгиттинмес чидиргини оларның-биле үлежип тур бис.

Могаг-шылаг чок, ажылгыр, чонунга эвилең-ээлдек, дузааргак болгаш төлөпиг коллегавыстың дугайында чырыткылыг тураскаал бистиң чүрек-теривиске кезээ мөңгези-биле артар.

**Тес-Хем кожуун чагырганың
администрациязындан.**

Мөңгүн-Тайга кожуунунуң чагырга даргазы, Тыва Республиканың алдар-лыг ажылдакчызы, ажылдап келген үезиниң иштинде культура уран чүүлдүң сайзыралыңа бедик үнелелди берип чораан деткичизи

**Алексей Ооржакович
ОЧУР-ООЛДУҢ**

чырык өртемчейден чарлып чорутканы-биле өөнүң иштинге, уругларын-га, чоок кижилеринге республиканың Культура яамызы, Улусчу чогаадылга төвү ханы кажыдалды илередип тур.

**Культура яамызының сайыды В.О. ДОНГАК.
Улусчу чогаадылга төвүнүн директору Н.С.-М.КУДРЕК.**

Мөңгүн-Тайга кожуунунуң чагырга даргазы

**Алексей Ооржакович
ОЧУР-ООЛДУҢ**

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалын төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге Тыва Культура төвү илередип тур.

Чеди-Хөл кожуунунуң Төлээлекчилер хуралы болгаш чагыргазы депутат-тарның, организацияларның болгаш бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының, а ол ышкаш Чеди-Хөл кожуунунуң чурттакчыларының өмүнээзинден хөй чыл дургузунда Хову-Аксы №2 школазының география башкызынга, өөредилге эргелекчинге, директорунга, экология килдизиниң начальнигинге, ко-жуун чагырганың даргазының амыдырал хандырылганың талазы-биле оралакчызынга ажылдап чораан

**Алексей Ооржакович
ОЧУР-ООЛДУҢ**

элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалын төрелдеринге бол-гаш чоок кижилеринге илергейлеп тур.

Алексей Ооржакович чеди-хөлчүлөргө сагыш-сеткилинге буянныг, кижилерге чаагай сеткилдиг удуртукчу болгаш кады ажылдап чораан эш-теринге идегелдиг эш болуп кезээде артар.

МӨГЕЙИГ

Өг-бүлөвистиң эр ээзи, бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс, тудуг, коммунал адырының база күш-ажылдың хоочуну, Россияның чуртталга-коммунал ажыл-агыйының хүндүлүг ажылдакчызы, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы **Виктор Александрович МОНГУШТУ** сөөлгү оруунче үдежи, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүзүп, ажыг-шүжүүвүстү үлөшкен ТР-ниң Чазаанга, Тудуг, архитектура яамызынга, Чуртталга-коммунал агентствозунга, капитал тудуг эргелелинге, «Кызыл-строй» КХН-ге, күрүнениң чуртталга инспекциязынга, ТР-ниң Национал банкызынга, ТР-ниң Дээди судунга, эш-өөрлеривиске, коллегаларывиска, кудаларывиска, ырак-чооктан келген хөй санныг төрөл-дөргүлүвүстүн, ажы-төлүвүстүн эш-өөрлеринге, кожаларывиска улуу-биле четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Өг-бүлөзи, ажы-төлү, чоок кижилери.

**ВЫСТАВКА-ПРОДАЖА
МЕХОВЫХ ИЗДЕЛИЙ**

Шубы и шапки из натурального меха по ценам производителя!

**КОМПАНИИ
«МЕХТОРГ»**

г. Киров

30 и 31 октября - г. Ак-Довурак, ДК
1 и 2 ноября - с. Кызыл-Мажалык, ДК
3, 4 и 5 ноября - г. Чадан, Районный ДК
6, 7 и 8 ноября - г. Шагонар, ДК

**Ждем Вас
с 10.00-19.00**

**СКИДКИ
КРЕДИТ!**

Чарлалдар

2013 ч. ноябрь 16-17-де Кызыл кожуунунуң Сукпак сумузуңга ТР-ниң культу-ра-зының алдарлыг ажылдак-чызы **Михаил Айыжының** шаңналы дээш «Эрткен үе хөгжүм ыры эгээртинмес байлаавыс-тыр» деп респу-блика чергелиг 60-70-80 чыл-дарның ырыларынга мөөрей болур. Киржикчилер 2 аңгы хевирге ыры күүседир: 1 ыры 60-70-80 ч. ырызы (орус, тыва, даштыкы), 1 ыры Михаил Айыжының репертуарындан ыры болур. Киржикчилерниң хар-назыны 20 хардан өрү. Эгелээри 10 шак. СЦК Сукпак. Дадывыры **600 руб.**

Харылзажыр телефоннар:
8-923-380-94-12, 8-923-555-72-02, 8-923-388-08-47.

* * *

Чеди-Хөл кожуунунуң Ак-Тал ортумак школазының 2011 чылда дооскан **Яндай База-оол Александровичи**ниң адынга тывыскан 17 БВ №0009518 аттестаттың читке-нин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

* * *

Чадаана хоорайның Кома-рова кудумчузу, бажың 1-де **Дус-Даг дузун** акшага садып база инек, хой, өшкү кежин-ге орнап турар. Кештер чаа болгаш эки шынарлыг дүрүп каан болур. Кызылда база дусту акшага садып турар. Харылзажыр телефону: **8-923-268-82-58.**

* * *

Хуу өнчүге хамааржыр 1870 дөрбелчин метр чер участогун тудуглары-биле садып тур мен. Харылзажыр телефону: **8-913-341-95-60.**

ТР-ниң «Техниктиг четчелээшкин бюро-зу» КУБ хуу чуртталга бажыңын тудар хамааты-ларга техниктиг планнар белеткээринге 30 хуу чиигелдени 2013 чылдың октябрь 15-тен ноябрь 10-га чедир көргүзе-риниң акциязын эртти-рерин чурттакчыларга дыңнадып тур. Айтырыг салыр теле-фон: **3-44-65.**

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский Республики Тыва» поступило заявление от гражданина **Кужугет Кара-ооловича** о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов с общей площадью 2000,00 кв.м, расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Кара-Холь, ул. Майя д.29а для индивидуального жилищного строительства.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун, Республики Тыва» в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. №222.

**Начальник отдела экономики администрации
Бай-Тайгинского кожууна Чан**

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский Республики Тыва» поступило заявление от гражданина **Хертек оол Чочуевича** о предоставлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения с общей площадью 67516 кв.м, расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Шуй, местечко Базырак-Адаа, 6-ой канал, для использования под сенокос.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. №222.

**Начальник отдела экономики администрации
Бай-Тайгинского кожууна Чан**

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский Республики Тыва» поступило заявление от гражданки **Хурен-оол Анчы-ооловны** о предоставлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения для ведения личного подсобного хозяйства с общей площадью 24000,00 кв.м, расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Шуй, урочище Сайыр-5600 м. юго-западнее от с. Шуй.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. №222.

В.и.о. главного специалиста отдела экономического развития и имущественным отношениям администрации Ою

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун Республики Тыва поступило заявление от гражданина Российской Федерации **Ондар Эрес-ооловича** №358 от 15.10.2013 г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:1302006:84, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. «Доора-Даг», 4 км северо-восточном направлении от села Алды-с с общей площадью 176713 +/- 3678 кв.м в аренду на 49 (сорок девять) лет под пашню из категории земель сельскохозяйственного назначения.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по земельным и имущественным отношениям Ч.И.

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун Республики Тыва поступило заявление от гражданина Российской Федерации **Ооржак Вячеславовича** №351 от 14.10.2013 г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0401023:713, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, ул. Чогаалчылар, д.65 с общей площадью 1277 +/- 13 кв.м в аренду (один) год для индивидуального жилищного строительства из категории земель населенных пунктов.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по земельным и имущественным отношениям Ч.И.

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун Республики Тыва поступило заявление от гражданина Российской Федерации **Ооржак Вячеславовича** №352 от 14.10.2013 г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0401023:714, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Алдан-Маадырская, д. 85 с общей площадью 955 кв.м в аренду на 1 (один) год для индивидуального жилищного строительства из категории земель населенных пунктов.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по земельным и имущественным отношениям Ч.И.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгала болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, сот.тел.: 8-923-383-78-88. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемээли парлаан 2 ама. Тираж 6839. Чагыр 127. Номерни парлаггаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херекчел дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияга туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгынган саннары болгаш өске-даа фактылар дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.